

डॉ. तुकाराम रोंगटे यांच्या लेखनातून उलगडणारे आदिवासी साहित्याचे वास्तव

डॉ. गौतम बनसोडे

सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग,

डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय, येरवडा, पुणे ०६

Corresponding Author - डॉ. गौतम बनसोडे

DOI - 10.5281/zenodo.21863063

प्रस्तावना:

आदिवासी साहित्य हा भारतीय साहित्यविश्वातील एक अत्यंत महत्वाचा, परंतु दीर्घकाळ उपेक्षित राहिलेला प्रवाह मानला जातो. भारतासारख्या बहुसांस्कृतिक देशात विविध समाजघटकांची जीवनशैली, परंपरा आणि अनुभव यांचा अभ्यास साहित्याच्या माध्यमातून होणे अपेक्षित असते; परंतु वास्तवात प्रस्थापित साहित्याने आदिवासी समाजाच्या अनुभवांना पुरेसे स्थान दिलेले दिसत नाही. अशा पार्श्वभूमीवर आदिवासी साहित्य - चिंतन आणि चिकित्सा हा ग्रंथ एक महत्त्वपूर्ण हस्तक्षेप म्हणून समोर येतो. हा ग्रंथ केवळ आदिवासी साहित्याचा परिचय करून देत नाही, तर तो आदिवासी समाजाच्या सांस्कृतिक, सामाजिक, ऐतिहासिक आणि तत्त्वज्ञानिक पैलूंचे सखोल विश्लेषण करतो. लेखकाने आदिवासी समाजाकडे पाहताना केवळ सहानुभूतीचा दृष्टिकोन न ठेवता, वस्तुनिष्ठ आणि संशोधनाधिष्ठित दृष्टिकोन स्वीकारलेला आहे. त्यामुळे हा ग्रंथ केवळ साहित्यिक नव्हे, तर समाजशास्त्रीय आणि

सांस्कृतिक अभ्यासासाठीही उपयुक्त ठरतो. ग्रंथाच्या प्रस्तावनेतून स्पष्ट होते की, आदिवासी समाज हा 'मागासलेला' किंवा 'अविकसित' असा एकांगी दृष्टिकोनातून पाहण्याचा विषय नाही, तर तो स्वतःच्या स्वतंत्र अस्मितेसह उभा असलेला एक सशक्त सांस्कृतिक समुदाय आहे. या समाजाने निसर्गाशी प्रस्थापित केलेले सखोल नाते, त्यांच्या जीवनपद्धतीतील साधेपणा आणि मूल्याधिष्ठित विचारप्रणाली ही आधुनिक समाजासाठीही अनुकरणीय ठरू शकते.

डॉ. रोंगटे यांनी या ग्रंथात आदिवासी समाजाच्या विविध अंगांचा अभ्यास करताना साहित्य, संस्कृती, धर्म, इतिहास आणि चळवळी यांचा परस्परसंबंध स्पष्ट केला आहे. विशेषतः आदिवासी साहित्य हे केवळ कलात्मक अभिव्यक्ती नसून, ते सामाजिक जागृतीचे आणि परिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे, ही भूमिका त्यांनी ठामपणे मांडली आहे. या ग्रंथाचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यातील संतुलित मांडणी. लेखकाने आदिवासी समाजाचे केवळ गौरवगीत गायलेले

नाही, तर त्यातील काही मर्यादा, अंधश्रद्धा आणि समस्याही चिकित्सक दृष्टिकोनातून मांडल्या आहेत. त्यामुळे हा ग्रंथ एकतर्फी न राहता, संशोधनपर आणि समतोल दृष्टिकोन देणारा ठरतो.

याच कारणामुळे, प्रस्तुत संशोधनपर लेखात या ग्रंथाचा पुस्तक परीक्षणाच्या पद्धतीने अभ्यास करताना, डॉ. तुकाराम रोंगटे यांच्या लेखनातून उलगडणारे आदिवासी साहित्याचे वास्तव समजून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. हा अभ्यास केवळ साहित्यिक मर्यादेत न राहता, व्यापक सामाजिक आणि सांस्कृतिक संदर्भांशी जोडलेला आहे, ज्यामुळे आदिवासी साहित्याचा एक सर्वांगीण आणि सखोल दृष्टिकोन समोर येतो.

आदिवासी साहित्याचे स्वरूप : एक आढावा:

आदिवासी साहित्याचे स्वरूप समजून घेताना सर्वप्रथम हे लक्षात येते की, हे साहित्य पारंपरिक साहित्यप्रवाहांपेक्षा मूलतः वेगळे आहे. ते केवळ कल्पनारंजनावर आधारित नसून, जीवनाच्या प्रत्यक्ष अनुभवांवर उभे आहे. आदिवासी साहित्य - चिंतन आणि चिकित्सा या ग्रंथात डॉ. तुकाराम रोंगटे यांनी आदिवासी साहित्याची ही वैशिष्ट्यपूर्ण ओळख अत्यंत प्रभावीपणे मांडली आहे. आदिवासी साहित्याचा गाभा म्हणजे निसर्गाशी असलेले अभिन्न नाते. आदिवासी समाज निसर्गाला केवळ उपजीविकेचे साधन म्हणून पाहत नाही, तर तो निसर्गाशी भावनिक, सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक स्तरावर जोडलेला आहे. त्यामुळे

त्यांच्या साहित्यामध्ये वृक्ष, नद्या, प्राणी, पक्षी, ऋतू यांचे केवळ वर्णन नसून, त्यांच्याशी असलेल्या जिवाळ्याच्या नात्याची अभिव्यक्ती आढळते. निसर्ग हा त्यांच्या जीवनाचा केंद्रबिंदू असल्यामुळे, तो त्यांच्या साहित्याच्या प्रत्येक प्रकारात जाणवतो. याचबरोबर, आदिवासी साहित्याचे आणखी एक ठळक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यातील वास्तववाद. हे साहित्य समाजातील संघर्ष, शोषण, अन्याय आणि वेदना यांचे प्रामाणिक चित्रण करते. मुख्य प्रवाहातील साहित्यामध्ये अनेकदा सौंदर्य, रोमँटिसिझम किंवा कल्पनारम्यता दिसते; परंतु आदिवासी साहित्यामध्ये जीवनाचे कडेचे वास्तव उघडपणे मांडलेले असते. त्यामुळे हे साहित्य वाचकाला विचार करण्यास भाग पाडते आणि सामाजिक वास्तवाशी सामना करण्याची जाणीव करून देते.

आदिवासी साहित्यामध्ये सांस्कृतिक अस्मितेची जाणीवही अत्यंत ठळकपणे दिसून येते. आदिवासी समाजाने दीर्घकाळ उपेक्षा आणि शोषण सहन केले आहे. या पार्श्वभूमीवर, त्यांच्या साहित्यामध्ये स्वतःची ओळख जपण्याची आणि ती प्रस्थापित करण्याची तीव्र इच्छा दिसते. साहित्य हे त्यांच्या दृष्टीने केवळ अभिव्यक्तीचे माध्यम नसून, ते त्यांच्या अस्तित्वाच्या लढ्याचे एक प्रभावी साधन आहे. तसेच, आदिवासी साहित्यामध्ये साधेपणा आणि सहजता आढळते. भाषा अलंकारिक नसून सरळ आणि प्रभावी असते. या साधेपणामध्येच त्याची ताकद दडलेली आहे. लेखकाने कोणत्याही कृत्रिमतेशिवाय, थेट आणि स्पष्टपणे आपले विचार

मांडले आहेत. त्यामुळे वाचकाला साहित्याशी सहजपणे जोडले जाता येते.

लोकसाहित्य हा आदिवासी साहित्याचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. लोकगीते, लोककथा, म्हणी आणि परंपरा यांमधून आदिवासी समाजाचे सांस्कृतिक जीवन जिवंत राहते. हे लोकसाहित्य पिढ्यान्पिढ्या मौखिक परंपरेने पुढे चालत आले आहे, त्यामुळे त्यामध्ये समाजाच्या स्मृती, अनुभव आणि मूल्ये जतन झालेली आहेत. याशिवाय, आदिवासी साहित्यामध्ये सामूहिकता आणि सहजीवनाची भावना प्रकर्षाने दिसते. व्यक्तीपेक्षा समूहाला अधिक महत्त्व दिले जाते. त्यामुळे त्यांच्या साहित्यामध्ये 'मी' पेक्षा 'आपण' ही भावना अधिक ठळकपणे जाणवते.

एकंदरीत, आदिवासी साहित्याचे स्वरूप हे निसर्गाशी एकरूप, वास्तववादी, सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्ध आणि सामाजिकदृष्ट्या जागरूक असे आहे. हे साहित्य केवळ कलात्मक अभिव्यक्ती नसून, ते एका समाजाच्या अस्तित्वाचा, संघर्षाचा आणि अस्मितेचा जिवंत दस्तऐवज आहे.

विभाग अ : साहित्यप्रकारांचा अभ्यास:

आदिवासी साहित्य - चिंतन आणि चिकित्सा या ग्रंथातील विभाग अ हा आदिवासी साहित्याच्या विविध साहित्यप्रकारांचा व्यापक आणि सखोल अभ्यास मांडणारा आहे. या विभागाचे वैशिष्ट्य म्हणजे लेखकाने केवळ साहित्यप्रकारांची माहिती देण्यापुरते मर्यादित न राहता, प्रत्येक प्रकारामागील सामाजिक वास्तव,

सांस्कृतिक संदर्भ आणि जीवनानुभव यांचा परस्परसंबंध स्पष्ट केला आहे. त्यामुळे हा विभाग आदिवासी साहित्य समजून घेण्यासाठी मूलभूत आधार ठरतो. आदिवासी कवितेच्या संदर्भात लेखकाने दाखवून दिले आहे की, ही कविता निसर्गाशी एकरूप झालेल्या जीवनाची अभिव्यक्ती आहे. यात कृत्रिमतेचा अंश नसून, जीवनातील वेदना, संघर्ष, आनंद आणि आशा यांचे थेट प्रतिबिंब दिसते. ही कविता सामाजिक अन्यायाविरुद्धचा मूक पण प्रभावी प्रतिकार व्यक्त करते. मुख्य प्रवाहातील कवितेपेक्षा तिचा स्वर अधिक प्रांजळ आणि अनुभवाधारित आहे.

आदिवासी कथांमध्ये जीवनमूल्यांचे प्रतिबिंब दिसते. या कथा केवळ मनोरंजनासाठी नसून, त्या नैतिकता, परंपरा आणि सामाजिक वास्तव यांचा संगम घडवतात. कथांमधील साधेपणा आणि थेटपणा वाचकाला विचार करण्यास प्रवृत्त करतो. समाजातील विषमता, शोषण आणि संघर्ष यांचे वास्तववादी चित्रण कथांमधून समोर येते. नाटकांच्या बाबतीत, विशेषतः १९६० नंतरच्या आदिवासी नाटकांमध्ये सामाजिक प्रश्न ठळकपणे मांडले गेले आहेत. या नाटकांमध्ये लोकजीवनाशी असलेले नाते आणि बदलत्या काळाचे प्रतिबिंब स्पष्ट दिसते. शोषण, अन्याय आणि सामाजिक संघर्ष यांचे प्रभावी चित्रण नाटकांमध्ये आढळते, ज्यामुळे नाटक हे सामाजिक जागृतीचे एक प्रभावी माध्यम ठरते.

आदिवासी कादंबऱ्यांमध्ये जीवनाचे व्यापक आणि सखोल चित्रण दिसते. पात्रे जिवंत

आणि वास्तववादी आहेत. निसर्ग आणि माणूस यांचे नाते, तसेच संघर्षातून उभा राहणारा आत्मविश्वास यांचे दर्शन या कादंबऱ्यांमधून घडते. कादंबरी हा प्रकार आदिवासी जीवनाचे विस्तृत चित्र उभे करण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरतो.

लोकसाहित्य हा या विभागातील अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. लोकगीते, लोककथा आणि स्त्रीगीते यांमधून आदिवासी समाजाची सांस्कृतिक परंपरा जिवंत राहते. विशेषतः स्त्रीगीतांमध्ये मातृत्व, श्रमशीलता, भावनिकता आणि जीवनसंघर्ष यांचे प्रभावी चित्रण आढळते. या गीतांमधून स्त्रीचे स्थान आणि तिची भूमिका स्पष्ट होते.

तसेच, आदिवासी नियतकालिकांच्या अभ्यासातून लेखकाने एक दुर्लक्षित पण महत्त्वपूर्ण क्षेत्र उजेडात आणले आहे. या नियतकालिकांमधून आदिवासी साहित्याचा विकास, त्यातील प्रवाह आणि विचारधारा यांचा मागोवा घेता येतो.

एकंदरीत, विभाग अ हा आदिवासी साहित्याच्या विविध अंगांचा अभ्यास करून त्याची समृद्धता, वैशिष्ट्ये आणि सामाजिक महत्त्व अधोरेखित करणारा आहे. हा विभाग वाचकाला केवळ माहिती देत नाही, तर त्याला आदिवासी साहित्याच्या गाभ्याशी जोडतो.

विभाग ब : सांस्कृतिक व सामाजिक विश्लेषण:

आदिवासी साहित्य - चिंतन आणि चिकित्सा या ग्रंथातील विभाग ब हा आदिवासी समाजाच्या सांस्कृतिक, धार्मिक, सामाजिक आणि ऐतिहासिक पैलूंवर प्रकाश टाकणारा अत्यंत

महत्वाचा भाग आहे. या विभागात लेखकाने आदिवासी समाजाच्या जीवनपद्धतीकडे केवळ वर्णनात्मक दृष्टिकोनातून पाहिलेले नाही, तर त्यामागील मूल्यव्यवस्था, तत्त्वज्ञान आणि सामाजिक वास्तव यांचे सखोल विश्लेषण केले आहे. त्यामुळे हा विभाग आदिवासी संस्कृतीचे मूळ स्वरूप समजून घेण्यासाठी उपयुक्त ठरतो.

आदिवासी संस्कृतीचा विचार करताना सर्वप्रथम निसर्गाशी असलेले तिचे अतूट नाते अधोरेखित करावे लागते. आदिवासी समाजासाठी निसर्ग हा केवळ संसाधनांचा स्रोत नाही, तर तो त्यांच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. त्यांच्या दैनंदिन जीवनात, श्रद्धांमध्ये, सण-उत्सवांमध्ये आणि कलेमध्ये निसर्गाचे प्रतिबिंब स्पष्टपणे दिसते. निसर्गपूजा ही त्यांच्या संस्कृतीचा केंद्रबिंदू आहे. वृक्ष, नद्या, पर्वत, प्राणी आणि पक्षी यांना ते देवत्व देतात आणि त्यांच्याशी भावनिक नाते निर्माण करतात. या संदर्भात लेखकाने 'निसर्गाचा पास्वान' ही संकल्पना मांडताना आदिवासी समाज हा पर्यावरणाचा खरा रक्षक असल्याचे स्पष्ट केले आहे. आजच्या औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरणाच्या युगात जिथे पर्यावरणाचा ऱ्हास होत आहे, तिथे आदिवासी समाज निसर्गाशी संतुलन राखून जगण्याचे आदर्श उदाहरण सादर करतो. त्यांच्या जीवनपद्धतीत टिकाऊ विकासाची तत्त्वे अंतर्भूत आहेत, जी आधुनिक समाजासाठी मार्गदर्शक ठरू शकतात.

आदिवासी धर्माच्या संदर्भात लेखकाने दाखवले आहे की, हा धर्म निसर्गाधिष्ठित आणि

अनुभवप्रधान आहे. या धर्मात विधी-विधानांची गुंतागुंत किंवा आडंबर नसून, साधेपणा आणि जीवनाशी निगडितता आहे. देव-देवतांची संकल्पना ही निसर्गाशी संबंधित आहे. तथापि, लेखकाने काही ठिकाणी अंधश्रद्धा आणि कुप्रथांचा उल्लेख करून या धर्माची चिकित्साही केली आहे. त्यामुळे या मांडणीला संतुलित स्वरूप प्राप्त झाले आहे. इतिहासाच्या दृष्टीने लेखकाने आदिवासी समाजाच्या योगदानावर विशेष भर दिला आहे. आदिवासी क्रांतिकारकांनी स्वातंत्र्यलढ्यात दिलेले योगदान महत्त्वाचे असूनही, त्यांना इतिहासात योग्य स्थान मिळाले नाही, ही बाब लेखकाने स्पष्टपणे मांडली आहे. बिरसा मुंडा, तंट्या भिल्ल यांसारख्या क्रांतिकारकांचा उल्लेख करून त्यांनी या इतिहासाचे पुनर्मूल्यांकन करण्याची गरज अधोरेखित केली आहे .

राजकीय आणि सांस्कृतिक इतिहासाच्या संदर्भात लेखकाने दाखवले आहे की, आदिवासी समाजाला दीर्घकाळ उपेक्षा सहन करावी लागली आहे. त्यांच्या जमिनी, जंगल आणि जलसंपत्तीवर इतरांनी ताबा मिळवला आणि त्यांना त्यांच्या मूळ अधिकारांपासून वंचित केले. या प्रक्रियेमुळे त्यांची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती दुर्बल झाली. आदिवासी चळवळींच्या संदर्भात लेखकाने द्वंद्वात्मक भूमिका मांडली आहे. एकीकडे या चळवळींनी समाजात जागृती निर्माण केली आणि हक्कांसाठी लढा दिला; तर दुसरीकडे काही चळवळी दिशाहीन झाल्याचेही त्यांनी नमूद केले आहे. नेतृत्वातील कमतरता, बाह्य हस्तक्षेप आणि

उद्दिष्टांतील बदल यामुळे काही चळवळींचे मूळ स्वरूप हरवले, असे लेखकाचे मत आहे. ग्रामदैवतांच्या संदर्भात लेखकाने आदिवासी संस्कृतीतील श्रद्धा आणि सामाजिक ऐक्य यांचे महत्त्व स्पष्ट केले आहे. ग्रामदैवते ही केवळ धार्मिक प्रतीके नसून, ती समाजाच्या एकात्मतेचे आणि सांस्कृतिक सातत्याचे प्रतीक आहेत.

एकंदरीत, विभाग ब हा आदिवासी समाजाच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक वास्तवाचे बहुआयामी विश्लेषण करणारा आहे. या विभागातून स्पष्ट होते की, आदिवासी समाज हा केवळ उपेक्षित घटक नसून, तो स्वतःच्या मूल्यव्यवस्थेसह एक समृद्ध आणि सशक्त सांस्कृतिक समुदाय आहे.

आदिवासी जीवनाचे वास्तवः

आदिवासी साहित्य - चिंतन आणि चिकित्सा या ग्रंथामध्ये डॉ. तुकाराम रोंगटे यांनी आदिवासी जीवनाचे जे चित्र उभे केले आहे, ते अत्यंत जिवंत, वास्तववादी आणि विचारप्रवर्तक आहे. आदिवासी समाजाबद्दल अनेकदा प्रस्थापित समाजात गैरसमज आणि एकांगी दृष्टिकोन आढळतो. त्यांना 'मागास', 'अविकसित' किंवा 'वनवासी' अशा संज्ञांमध्ये सीमित केले जाते. मात्र या ग्रंथातून समोर येणारे वास्तव या सर्व संकल्पनांना छेद देणारे आहे.

आदिवासी जीवनाचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांची निसर्गाशी असलेली सखोल एकात्मता. त्यांच्या दैनंदिन जीवनातील प्रत्येक कृती, आहार, निवास, सण-उत्सव आणि श्रद्धा या

सर्व गोष्टी निसर्गाशी जोडलेल्या आहेत. ते निसर्गावर अवलंबून राहतात, पण त्याचे शोषण करत नाहीत. उदाहरणार्थ, शेती करताना जमिनीचा अतिरेक न करता, काही काळानंतर दुसऱ्या ठिकाणी शेती करणे ही त्यांची पद्धत जमिनीची सुपीकता टिकवून ठेवते. या पद्धतीतून त्यांच्या पर्यावरणपूरक जीवनदृष्टीचे दर्शन घडते.

आर्थिकदृष्ट्या आदिवासी समाज अनेक अडचणींना सामोरे जात असला, तरी त्यांचा जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन अत्यंत सकारात्मक आणि धैर्यशील आहे. उपासमारी, दारिद्र्य किंवा नैसर्गिक संकटे यांचा सामना करतानाही ते आत्महत्येसारख्या टोकाच्या मार्गाचा अवलंब करत नाहीत. हा मुद्दा अत्यंत महत्त्वाचा आहे, कारण आधुनिक समाजात आर्थिक संकटांमुळे आत्महत्यांचे प्रमाण वाढताना दिसते. याउलट, आदिवासी समाज संकटांवर मात करण्यासाठी निसर्गावर अवलंबून राहतो आणि सामूहिकतेच्या बळावर पुढे जातो.

स्त्रियांच्या संदर्भात आदिवासी जीवनाचे वास्तव विशेषत्वाने उल्लेखनीय आहे. आदिवासी स्त्री ही केवळ घरगुती जबाबदाऱ्या सांभाळणारी नसून, ती समाजाच्या आर्थिक आणि सामाजिक जीवनात सक्रिय भूमिका बजावते. कठीण परिस्थितीतही ती आत्मसन्मान जपते आणि कोणत्याही प्रकारच्या शोषणाला सहज बळी पडत नाही. उपासमारीच्या परिस्थितीतही ती भीक मागण्याचा किंवा अनैतिक मार्ग स्वीकारण्याचा

विचार करत नाही, हे लेखकाने विशेष अधोरेखित केले आहे.

आदिवासी समाजातील सामूहिकता ही त्यांच्या जीवनाची आणखी एक महत्त्वाची बाजू आहे. व्यक्तिवादापेक्षा समूहाला अधिक महत्त्व दिले जाते. गावातील सर्व लोक एकमेकांच्या सुख-दुःखात सहभागी होतात. संकटाच्या वेळी परस्पर सहकार्य आणि मदतीची भावना प्रकर्षाने दिसते. ही सामूहिकता त्यांच्या सामाजिक रचनेला मजबूत बनवते. तसेच, आदिवासी समाजातील मूल्यव्यवस्था ही अत्यंत साधी पण प्रभावी आहे. प्रामाणिकपणा, परिश्रम, निसर्गप्रेम आणि सहकार्य ही मूल्ये त्यांच्या जीवनात खोलवर रुजलेली आहेत. या मूल्यांमुळे त्यांचे जीवन स्थिर आणि संतुलित राहते.

तथापि, आदिवासी जीवन केवळ सकारात्मक पैलूंनीच भरलेले नाही. त्यांना अनेक समस्यांनाही सामोरे जावे लागते. जंगल, जमीन आणि जलसंपत्तीवरील त्यांचे हक्क कमी होत चालले आहेत. विकासाच्या नावाखाली त्यांना त्यांच्या मूळ ठिकाणांपासून विस्थापित केले जाते. पुनर्वसनाच्या अभावामुळे त्यांची अवस्था 'ना घरका ना घाटका' अशी होते. याशिवाय, बाह्य समाजाच्या संपर्कामुळे त्यांच्या संस्कृतीवरही परिणाम होत आहे. काही ठिकाणी पारंपरिक मूल्ये कमी होत आहेत आणि आधुनिकतेचा प्रभाव वाढत आहे. त्यामुळे त्यांच्या मूळ ओळखीवर संकट निर्माण होण्याची शक्यता आहे.

एकंदरीत, आदिवासी जीवनाचे वास्तव हे अनेक स्तरांवर समजून घेण्यासारखे आहे. ते एकाच वेळी संघर्षमय आणि समृद्ध आहे. त्यांच्या जीवनातील साधेपणा, निसर्गाशी असलेले नाते, सामूहिकता आणि मूल्यव्यवस्था या गोष्टी आधुनिक समाजासाठी प्रेरणादायी आहेत. त्याचबरोबर, त्यांच्या समस्यांकडे गांभीर्याने पाहून त्यांचे निराकरण करणे ही समाजाची आणि शासनाची जबाबदारी आहे. या सर्व विश्लेषणातून असे स्पष्ट होते की, आदिवासी जीवन हे केवळ अभ्यासाचा विषय नसून, ते एक स्वतंत्र आणि समृद्ध जीवनदृष्टी आहे, ज्यातून आधुनिक समाजाला अनेक महत्त्वाचे धडे मिळू शकतात.

स्त्री-पुरुष संबंध आणि 'गोटूल':

आदिवासी साहित्य - चिंतन आणि चिकित्सा या ग्रंथात डॉ. तुकाराम रोंगटे यांनी आदिवासी समाजातील स्त्री-पुरुष संबंधांचा अभ्यास करताना 'गोटूल' या संकल्पनेचा अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आणि विचारप्रवर्तक संदर्भ मांडला आहे. ही संकल्पना आदिवासी समाजाच्या सामाजिक रचनेचा, मूल्यव्यवस्थेचा आणि जीवनदृष्टीचा केंद्रबिंदू मानली जाते. गोटूल ही केवळ विवाहपूर्व संबंधांची किंवा जोडीदार निवडीची पद्धती नसून, ती एक सामाजिक आणि सांस्कृतिक संस्था आहे. या माध्यमातून युवक आणि युवती यांना एकमेकांना समजून घेण्याची, परस्पर संवाद साधण्याची आणि सामाजिक जबाबदाऱ्यांची जाणीव करून घेण्याची संधी मिळते. आधुनिक

शिक्षणव्यवस्थेसारखेच, गोटूल ही एक प्रकारची अनौपचारिक शिक्षणसंस्था म्हणून कार्य करते, जिथे जीवनाशी संबंधित अनेक मूल्ये आत्मसात केली जातात.

आदिवासी समाजातील स्त्री-पुरुष संबंध हे प्रस्थापित समाजाच्या तुलनेत अधिक समतावादी आणि स्वातंत्र्यपूर्ण आहेत. स्त्रीला जोडीदार निवडीचे पूर्ण स्वातंत्र्य दिले जाते. तिच्यावर कोणत्याही प्रकारचा सामाजिक दबाव किंवा बंधन लादले जात नाही. या स्वातंत्र्यामुळे स्त्री-पुरुष संबंधांमध्ये पारदर्शकता आणि प्रामाणिकता टिकून राहते. गोटूल व्यवस्थेमध्ये युवक-युवती एकमेकांच्या स्वभाव, गुण-दोष आणि जीवनदृष्टीचा अभ्यास करून योग्य निर्णय घेतात. त्यामुळे विवाह ही केवळ औपचारिकता न राहता, ती एक विचारपूर्वक आणि परस्पर समजुतीवर आधारित प्रक्रिया ठरते. या प्रक्रियेमुळे वैवाहिक जीवन अधिक स्थिर आणि संतुलित राहण्यास मदत होते.

या संकल्पनेचा विचार करताना आधुनिक समाजाशी तुलना अपरिहार्य ठरते. आजच्या समाजात विवाहसंस्था अनेकदा बाह्य घटकांवर—जसे की आर्थिक स्थिती, सामाजिक प्रतिष्ठा किंवा कुटुंबीयांचा दबाव—यांवर आधारित असते. याउलट, आदिवासी समाजात व्यक्तीच्या स्वभावाला, समजुतीला आणि परस्पर सुसंगततेला अधिक महत्त्व दिले जाते. तथापि, गोटूल या संकल्पनेबद्दल बाह्य समाजात अनेक गैरसमजही आढळतात. काहीजण या व्यवस्थेकडे चुकीच्या दृष्टिकोनातून पाहतात. परंतु डॉ. रोंगटे यांनी स्पष्ट

केले आहे की, या व्यवस्थेमध्ये शिस्त, मर्यादा आणि नैतिक मूल्यांचे पालन केले जाते. त्यामुळे ही संकल्पना स्वैराचार नसून, ती एक सुसंस्कृत आणि संतुलित सामाजिक रचना आहे. याशिवाय, या व्यवस्थेमुळे स्त्री-पुरुष समानतेची भावना अधिक दृढ होते. पुरुषसत्ताकतेचा प्रभाव कमी असून, परस्पर आदर आणि समजुतीवर आधारित संबंध निर्माण होतात.

एकंदरीत, 'गोटूल' ही संकल्पना आदिवासी समाजातील स्त्री-पुरुष संबंधांचे एक प्रगत आणि समतावादी रूप दर्शवते. ही व्यवस्था आधुनिक समाजासाठीही विचार करण्यासारखी आहे, कारण ती स्वातंत्र्य, समता आणि जबाबदारी यांचा संतुलित संगम घडवते.

निसर्ग आणि आदिवासी:

आदिवासी साहित्य - चिंतन आणि चिकित्सा या ग्रंथामध्ये निसर्ग आणि आदिवासी यांच्यातील नाते अत्यंत संवेदनशील, सखोल आणि बहुआयामी स्वरूपात उलगडलेले आहे. आदिवासी समाजासाठी निसर्ग हा केवळ जीवननिर्वाहाचे साधन नसून, तो त्यांच्या अस्तित्वाचा, संस्कृतीचा आणि श्रद्धांचा केंद्रबिंदू आहे. त्यांच्या जीवनातील प्रत्येक कृती, सण-उत्सव, श्रद्धा, कला आणि साहित्य हे सर्व निसर्गाशी जोडलेले आहेत. त्यामुळे निसर्ग आणि आदिवासी यांचे नाते हे परस्परावलंबित्वाचे आणि सहजीवनाचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

आदिवासी समाज निसर्गाकडे 'मालकी हक्क' म्हणून पाहत नाही, तर तो निसर्गाला 'सखा', 'बंधू' किंवा 'देवता' मानतो. वृक्ष, नद्या, पर्वत, प्राणी आणि पक्षी यांना ते पवित्र मानतात. या दृष्टिकोनामुळे त्यांच्या जीवनशैलीत पर्यावरणसंवर्धनाची जाणीव स्वाभाविकपणे अंतर्भूत झाली आहे. उदाहरणार्थ, झाडांची अंधाधुंद तोड न करता त्यांचा मर्यादित वापर करणे, जमिनीची सुपीकता टिकवण्यासाठी विशिष्ट पद्धतीने शेती करणे, तसेच वनसंपत्तीचा संतुलित उपयोग करणे या गोष्टी त्यांच्या जीवनात आढळतात.

आदिवासी स्त्रियांचे निसर्गाशी असलेले नाते विशेष उल्लेखनीय आहे. वृक्ष, वनस्पती आणि ऋतूंशी त्यांचे भावनिक नाते जोडलेले असते. त्यांच्या गीतांमध्ये, नृत्यांमध्ये आणि दैनंदिन जीवनात निसर्गाचे प्रतिबिंब स्पष्टपणे दिसते. उदाहरणार्थ, विविध वृक्षांशी संबंधित श्रद्धा आणि परंपरा त्यांच्या सांस्कृतिक जीवनाचा भाग आहेत. या नात्यामुळे निसर्गाशी एक प्रकारचे आत्मीय बंध निर्माण होतात, जे आधुनिक समाजात क्वचितच दिसून येतात. निसर्गावर आधारित जीवनपद्धतीमुळे आदिवासी समाजात टिकाऊ विकासाची संकल्पना प्रत्यक्षात दिसून येते. ते निसर्गाचा वापर करतात, पण त्याचे शोषण करत नाहीत. आधुनिक औद्योगिक समाजात जिथे निसर्गाचा अतिरेकाने वापर करून पर्यावरणीय संकटे निर्माण झाली आहेत, तिथे आदिवासी समाजाची जीवनशैली पर्यावरणस्नेही आणि संतुलित आहे. त्यामुळे आजच्या काळात त्यांच्या जीवनपद्धतीचा अभ्यास

करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. तथापि, आधुनिक विकासाच्या प्रक्रियेमुळे आदिवासी आणि निसर्ग यांचे हे नाते धोक्यात आले आहे. जंगलतोड, औद्योगिकीकरण, धरणे आणि अभयारण्ये यांसारख्या प्रकल्पांमुळे आदिवासी समाजाला त्यांच्या मूळ भूमीपासून दूर केले जात आहे. या प्रक्रियेमुळे त्यांचे निसर्गाशी असलेले नाते तुटत चालले आहे . परिणामी, त्यांच्या जीवनशैलीवर आणि संस्कृतीवर गंभीर परिणाम होत आहेत.

या संदर्भात लेखकाने दाखवून दिले आहे की, निसर्गापासून दूर झाल्यानंतर आदिवासी समाज केवळ आर्थिकदृष्ट्या नव्हे, तर सांस्कृतिकदृष्ट्याही दुर्बल होतो. निसर्ग हा त्यांच्या ओळखीचा अविभाज्य भाग असल्यामुळे, त्यापासून ताटातूट होणे म्हणजे त्यांच्या अस्तित्वावरच आघात होणे होय. याशिवाय, आधुनिक समाजाने निसर्गाशी केलेले शोषण आणि त्यातून निर्माण झालेली पर्यावरणीय संकटे लक्षात घेतली, तर आदिवासी समाजाची जीवनदृष्टी अधिक महत्त्वाची वाटू लागते. ते निसर्गाशी समतोल राखून जगण्याची शिकवण देतात.

एकंदरीत, निसर्ग आणि आदिवासी यांचे नाते हे केवळ पर्यावरणीय किंवा आर्थिक नसून, ते सांस्कृतिक, आध्यात्मिक आणि भावनिक स्तरावरही घट्ट जोडलेले आहे. हे नाते समजून घेणे म्हणजे केवळ आदिवासी समाज समजून घेणे नव्हे, तर पर्यावरणाशी सुसंवादी जीवनपद्धतीचा मार्ग शोधणे होय.

लेखकाची चिकित्सक दृष्टी:

आदिवासी साहित्य - चिंतन आणि चिकित्सा या ग्रंथाचे एक अत्यंत ठळक आणि महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणजे डॉ. तुकाराम रोंगटे यांची चिकित्सक दृष्टी. अनेकदा आदिवासी साहित्य किंवा आदिवासी समाजावर लिहिताना लेखक भावनिक किंवा एकांगी भूमिकेत अडकतात—किंवा ते केवळ गौरवात्मक वर्णन करतात किंवा पूर्णतः टीकात्मक दृष्टिकोन स्वीकारतात. मात्र डॉ. रोंगटे यांची भूमिका या दोन्ही टोकांपासून दूर राहणारी, संतुलित आणि अभ्यासपूर्ण आहे. त्यांनी आदिवासी समाजाचे गुणविशेष अधोरेखित करतानाच त्यातील मर्यादा, विसंगती आणि अपूर्णता यांचाही वस्तुनिष्ठपणे विचार केलेला आहे.

लेखकाची चिकित्सक दृष्टी सर्वप्रथम त्यांच्या ऐतिहासिक मांडणीत दिसून येते. त्यांनी आदिवासी समाजाच्या इतिहासातील योगदानाचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे, परंतु त्याचवेळी काही ठिकाणी पुराव्यांची कमतरता असल्याचेही सूचित केले आहे . उदाहरणार्थ, आदिवासींच्या प्राचीन इतिहासासंदर्भातील काही मांडण्या अधिक ठोस संदर्भासह मांडल्या गेल्या असत्या, तर त्या अधिक प्रभावी ठरल्या असत्या, असे त्यांना वाटते. ही प्रामाणिक कबुली त्यांच्या संशोधनाच्या पारदर्शकतेचे द्योतक आहे. तसेच, लेखकाने आदिवासी धर्माच्या संदर्भातही संतुलित भूमिका घेतली आहे. एका बाजूला त्यांनी आदिवासी धर्माचे निसर्गाधिष्ठित आणि मूल्यसमृद्ध स्वरूप अधोरेखित केले आहे, तर दुसऱ्या बाजूला काही अंधश्रद्धा

आणि कुप्रथांचा उल्लेख करून त्यांची चिकित्सा केली आहे. ही भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे, कारण ती अंधगौरवाला आळा घालते आणि वास्तववादी दृष्टिकोनाला प्राधान्य देते.

डॉ. रोंगटे यांनी आदिवासी चळवळींच्या संदर्भातही चिकित्सक दृष्टीकोन मांडला आहे. त्यांनी मान्य केले आहे की, या चळवळींनी आदिवासी समाजात जागृती निर्माण केली आणि हक्कांसाठी लढा दिला. परंतु काही चळवळींमध्ये दिशाहीनता निर्माण झाली, नेतृत्वातील कमतरता जाणवली आणि बाह्य हस्तक्षेपामुळे मूळ उद्दिष्टे बदलली, हेही त्यांनी स्पष्टपणे नमूद केले आहे. ही टीका केवळ नकारात्मक नसून, ती सुधारणा आणि पुनर्विचारासाठी प्रेरणा देणारी आहे. लेखकाची चिकित्सक दृष्टी प्रस्थापित समाज आणि व्यवस्थेच्या संदर्भातही दिसून येते. त्यांनी आदिवासी समाजावर झालेल्या ऐतिहासिक अन्यायांची नोंद घेतली आहे आणि त्यावर स्पष्टपणे भाष्य केले आहे. विशेषतः जंगल, जमीन आणि जलसंपत्तीवरील अधिकार हिरावून घेण्याच्या प्रक्रियेवर त्यांनी तीव्र टीका केली आहे. विकासाच्या नावाखाली आदिवासी समाजाचे झालेले विस्थापन आणि त्यातून निर्माण झालेली सामाजिक-आर्थिक समस्या यांचे त्यांनी वास्तववादी चित्रण केले आहे. याशिवाय, लेखकाने काही वादग्रस्त मुद्द्यांवरही निर्भीडपणे मत मांडले आहे. उदाहरणार्थ, आर्य आणि आदिवासी यांच्यातील ऐतिहासिक संघर्षाच्या संदर्भात त्यांनी काही ठळक मांडण्या केल्या आहेत. या मांडण्या

काही प्रमाणात चर्चास्पद असल्या तरी, त्या वाचकाला विचार करण्यास भाग पाडतात. मात्र, अशा मांडण्यांसाठी अधिक ठोस पुरावे अपेक्षित असल्याची जाणीवही लेखकाने अप्रत्यक्षपणे करून दिली आहे.

लेखकाची आणखी एक वैशिष्ट्यपूर्ण बाब म्हणजे त्यांनी स्वतःच्या मांडणीवरही अप्रत्यक्षपणे प्रश्न उपस्थित करण्याची तयारी दाखवली आहे. ही संशोधक वृत्ती अत्यंत महत्त्वाची आहे, कारण ती ज्ञाननिर्मितीच्या प्रक्रियेला अधिक प्रामाणिक आणि गतिशील बनवते. तसेच, त्यांनी इतर अभ्यासकांचे मत, संदर्भ आणि उदाहरणे यांचा योग्य वापर करून आपल्या मांडणीला बळकटी दिली आहे. त्यामुळे त्यांच्या लेखनाला केवळ वैयक्तिक मतांचा आधार नसून, व्यापक अभ्यासाचा आधार मिळतो.

एकंदरीत, डॉ. रोंगटे यांची चिकित्सक दृष्टी ही त्यांच्या लेखनाची सर्वात मोठी ताकद आहे. त्यांनी आदिवासी समाजाचे केवळ गौरवगीत न गाता, त्यातील वास्तव, मर्यादा आणि संभाव्यता यांचा समतोलपणे विचार केला आहे. ही दृष्टी वाचकाला केवळ माहिती देत नाही, तर त्याला विचार करण्यास, प्रश्न विचारण्यास आणि नव्या दृष्टिकोनातून समाजाकडे पाहण्यास प्रवृत्त करते. यामुळेच हा ग्रंथ केवळ साहित्यिक न राहता, तो एक गंभीर संशोधनात्मक आणि चिंतनशील दस्तऐवज ठरतो.

आदिवासी साहित्य - चिंतन आणि चिकित्सा हा ग्रंथ आदिवासी साहित्याच्या अभ्यासासाठी अत्यंत महत्त्वाचा आणि उपयुक्त

असला, तरी कोणत्याही संशोधनपर ग्रंथाप्रमाणेच त्यालाही काही मर्यादा आहेत. या मर्यादांचा विचार करणे हे केवळ टीकात्मक दृष्टिकोनातून नसून, संशोधनाच्या परिपूर्णतेसाठी आणि भविष्यातील अभ्यासाला दिशा देण्यासाठी आवश्यक ठरते.

प्रथम, काही ठिकाणी संदर्भ आणि पुराव्यांचा अभाव जाणवतो. विशेषतः आदिवासींच्या प्राचीन इतिहासाशी संबंधित मांडण्या अधिक ठोस आणि दस्तऐवजीकरणावर आधारित असल्या, तर त्या अधिक प्रभावी ठरल्या असल्या. लेखकाने अनेक महत्वाचे मुद्दे मांडले असले तरी, काही ठिकाणी त्यांना आधार देणारे पुरावे अपुरे वाटतात. त्यामुळे वाचकाला काही निष्कर्ष पूर्णपणे पटवून देण्यासाठी अधिक संदर्भांची आवश्यकता भासते.

दुसरे म्हणजे, काही विषयांवर अधिक सखोल विश्लेषण अपेक्षित होते. उदाहरणार्थ, आदिवासी धर्म, तत्त्वज्ञान आणि सांस्कृतिक परंपरा यांचा अभ्यास अधिक विस्तृत आणि तुलनात्मक पद्धतीने केला जाऊ शकला असता. या विषयांमध्ये व्यापकता असूनही, काही ठिकाणी मांडणी थोडक्यात किंवा संक्षिप्त स्वरूपात आढळते. त्यामुळे या विषयांवर पुढील संशोधनाची आवश्यकता जाणवते.

तिसरे म्हणजे, काही मांडण्या वादग्रस्त स्वरूपाच्या आहेत. उदाहरणार्थ, आर्य आणि आदिवासी यांच्यातील ऐतिहासिक संबंधांविषयी लेखकाने मांडलेले काही विचार अधिक ठोस पुराव्यांसह सादर केले गेले असते, तर त्यांची

विश्वासाहता अधिक वाढली असती. अशा प्रकारच्या मांडण्यांमुळे वाचकाच्या मनात प्रश्न निर्माण होतात, जे संशोधनासाठी सकारात्मक असले तरी, त्यासाठी अधिक स्पष्टता आवश्यक असते.

याशिवाय, ग्रंथामध्ये काही ठिकाणी पुनरुक्ती आढळते. काही मुद्दे विविध अध्यायांमध्ये पुन्हा-पुन्हा आलेले दिसतात. यामुळे वाचनात थोडासा एकसुरीपणा येण्याची शक्यता असते. तथापि, या पुनरुक्तीमुळे काही महत्वाचे मुद्दे अधोरेखित होतात, हेही तितकेच खरे आहे. आणखी एक मर्यादा म्हणजे, आधुनिक संदर्भांशी संबंधित विश्लेषण अधिक विस्ताराने केले जाऊ शकले असते. उदाहरणार्थ, जागतिकीकरण, शहरीकरण आणि आधुनिक शिक्षणाचा आदिवासी समाजावर होणारा परिणाम यांचा अधिक सखोल अभ्यास या ग्रंथात अपेक्षित होता. तथापि, या मर्यादा असूनही ग्रंथाचे एकूण महत्त्व कमी होत नाही. उलट, या मर्यादा भविष्यातील संशोधकांसाठी नवीन संशोधनाच्या दिशा सुचवतात.

एकंदरीत, या मर्यादा लक्षात घेतल्यास हा ग्रंथ अधिक व्यापक आणि सखोल होऊ शकला असता; परंतु तरीही तो आदिवासी साहित्याच्या अभ्यासासाठी एक महत्त्वपूर्ण आणि मूलभूत संदर्भग्रंथ म्हणून मान्यता प्राप्त करतो.

समारोप:

एकंदरीत, आदिवासी साहित्य - चिंतन आणि चिकित्सा हा ग्रंथ आदिवासी साहित्याच्या

अभ्यासासाठी एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण, विचारप्रवर्तक आणि संशोधनाधिष्ठित संदर्भग्रंथ म्हणून समोर येतो. डॉ. तुकाराम रोंगटे यांनी या ग्रंथाच्या माध्यमातून आदिवासी साहित्याचे केवळ स्वरूप मांडले नाही, तर त्यामागील जीवनदृष्टी, संस्कृती, इतिहास आणि सामाजिक वास्तव यांचे एक समग्र आणि सखोल चित्र उभे केले आहे. या ग्रंथातून स्पष्ट होते की, आदिवासी साहित्य हे केवळ कलात्मक अभिव्यक्तीचे माध्यम नसून, ते एका समाजाच्या अस्तित्वाचा, संघर्षाचा आणि अस्मितेचा जिवंत दस्तऐवज आहे. निसर्गाशी असलेले त्यांचे नाते, सामूहिकतेवर आधारित जीवनपद्धती, स्त्री-पुरुष समानतेची जाणीव आणि मूल्याधिष्ठित विचारप्रणाली ही आदिवासी समाजाची वैशिष्ट्ये या ग्रंथातून प्रभावीपणे समोर येतात. तसेच, लेखकाने आदिवासी समाजाच्या समस्यांकडेही तितक्याच गांभीर्याने पाहिले आहे. जंगल, जमीन आणि जलसंपत्तीवरील हक्क, विस्थापन, सांस्कृतिक बदल आणि आधुनिकतेचा प्रभाव यांसारख्या मुद्द्यांचे वास्तववादी चित्रण त्यांनी केले आहे. यामुळे हा ग्रंथ केवळ गौरवात्मक न राहता, तो संतुलित आणि चिकित्सक दृष्टिकोन देणारा ठरतो.

या ग्रंथाचे आणखी एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यातील आंतरशाखीय दृष्टिकोन. साहित्य, समाजशास्त्र, इतिहास आणि संस्कृती या सर्व क्षेत्रांचा समन्वय साधून लेखकाने आदिवासी साहित्याचा अभ्यास केला आहे. त्यामुळे हा ग्रंथ विविध शाखांतील संशोधकांसाठी उपयुक्त ठरतो. तथापि, काही मर्यादा असूनही, या ग्रंथाचे महत्त्व कमी होत नाही. उलट, या मर्यादा भविष्यातील संशोधनासाठी नवीन दिशा सुचवतात. शेवटी असे म्हणता येईल की, हा ग्रंथ आदिवासी साहित्याच्या अभ्यासाला नवी दिशा देणारा, वाचकाला विचार करण्यास प्रवृत्त करणारा आणि समाजाकडे नव्या दृष्टिकोनातून पाहण्याची प्रेरणा देणारा आहे. आदिवासी साहित्याचे वास्तव समजून घेण्यासाठी हा ग्रंथ एक भक्कम आणि विश्वसनीय आधार प्रदान करतो.

संदर्भ:

1. रोंगटे, तुकाराम (२०१४). 'आदिवासी साहित्य : चिंतन आणि चिकित्सा', दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि. सनीवर पेठ, पुणे